

Imre Röss

SPREMEMBE V BALKANSKI POLITIKI HABSBURŠKE MONARHIJE V ZAČETKU DUALIZMA IN FELIX KANITZ

Referat na simpoziju, ki je bil 13.—14. novembra 1984 na Dunaju o Felixu Philippu Kanitzu (1829—1904). Kanitz je na Dunaju študiral umetnostno zgodovino in geografijo, mnogo potoval po balkanskih deželah in risal, slikal, fotografiral, opazoval, zapisoval zanimivosti, od arheoloških spomenikov do sodobnega življenja in izdal številna dela zlasti o Srbiji in Bolgariji.

Pariška mirovna pogodba (1856), ki je zaključila krimsko vojno, je dala integriteto osmanskega cesarstva pod kolektivno pokroviteljstvo evropskih velesil. Nerešena družbeno-nacionalna vprašanja evropske Turčije in različni interesi posameznih velesil glede statusa quo na vzhodu dolgoročno niso zagotavljali stabilnosti v jugovzhodnoevropskem prostoru. Ohranitev integritete osmanskega cesarstva in nespremenjenih državno-pravnih odnosov srbske in romunske vazalne kneževine do Turčije si je neoabsolutistična habsburška monarhija načrtala kot osnovno načelo svoje zunanje politike, da bi tako lahko ovirala narodna gibanja na Balkanu in zaprla pot morebitnim ponovnim prodorom carske Rusije. Kmalu se je izkazalo, da s krimsko vojno zrahljani odnosi sil ne ustrezajo ponovni oživitvi načela iz dobe svete alianse. V času, ko je bilo Meternichovo vodenje države na višku, je bila status quo politika avstrijskega cesarstva mednarodno zagotovljena s sodelovanjem med avstrijskim cesarstvom in carsko Rusijo v duhu monarhične solidarnosti. Ko je po krimski vojni razpadlo avstrijsko-rusko zavezništvo, so se na Dunaju trudili, da bi krimski mirovni sistem na vzhodu v zavezništvu s pomorskimi silami stabilizirali s trojno avstrijsko-francosko-angleško pogodbo. Ta poskus so onemogočila franco-sko-avstrijska nasprotstva, ki so se kazala okrog italijanskega narodnega gibanja. Od druge polovice 50. let nevarne točke v jugovzhodnoevropskem prostoru ni pomenila v krimski vojni poražena carska Rusija, ki se je začasno odpovedala ekspanzionističnim načrtom, temveč emancipacijska in nacionalna gibanja v vazalnih kneževinah, ki so bile pod francoskim vplivom. Ta so grozila tamkajšnjim večnacionalnim državnim tvorbam z uničenjem. V tej konstelaciji je lahko konzervativni avstrijski vzhodni program v desetletju od pariškega miru do Kraljevega gradca zabeležil več porazov kot uspehov. Oglejmo si nekaj dejstev v podporo našim trditvam.

Kljub vztrajnemu nasprotovanju avstrijske diplomacije je leta 1859 prišlo do združitve obeh romunskih kneževin: Leta 1866, po padcu Cuze, so spodleteli poskusi njune ponovne razdružitve. K neuspehom avstrijske romunske politike sodi še to, da so na prestol združenih kneževin nazadnje izbrali knžza iz družine Hohenzollern, ki so jo imeli za nasprotnico avstrijske dinastije.

Politične razmere se tudi v drugi vazalni kneževini niso oblikovale po avstrijskih zamislih. Vrnitev Obrenovičev na knžji prestol jeseni leta 1858 je prekinila prijateljski kurz do Avstrije, ki ga je poraženi knez Aleksander Karadorđević vzdrževal iz dinastičnih interesov, da bi zagotovil dednost svoji družini. Nova dinastija, ki se je naslanjala na narodno-liberalne skupine, je od uspehov evropskih narodnih gibanj pričakovala uresničenja svojih ciljev ter obnovila protiturške tradicije srbskega nacionalizma. Srbi so si kratkoročno prizadevali za odpravo navzočnosti turških vojakov, dolgoročno pa za pridružitve pod neposredno osmansko oblast spa-

dajočih južnoslovanskih področij, predvsem Bosne in Hercegovine. Srbska kneževina je v 60. letih povzročila avstrijski diplomaciji mnogo preglavic.¹

Emancipacijsko prizadevanje vazalnih kneževin na Balkanu in oborožene vstaje na območjih, ki so spadala pod neposredno osmansko upravo, so nedvomno potrdila širjenje balkanskih nacionalizmov. Ta proces je od srede 60. let močno pospeševala obnovljena vzhodna aktivnost carske Rusije. Po porazu habsburške monarhije v avstrijsko-pruski vojni so se zdele mednarodne razmere carski Rusiji primerne za to, da se znebi okovja pariške pogodbe in razširi vpliv na Balkanu. Po izkušnjah krimske vojne so v Petrogradu sklepali, da Rusija ne sme neposredno sodelovati v razbitju osmanskega cesarstva, da ne bi znova prišlo do krimske koalicije evropskih velesil. Menili so, da je za krepitev pozicij na Balkanu primerna rešitev v pospešenem podpiranju slovanskih narodnih gibanj na območju evropske Turčije. Ni težko sklepati, da so se zaradi teh sprememb izredno oslabili pogoji za nadaljevanje avstrijske konzervativne vzhodne politike, ki je temeljila na nespremenjenem vzdrževanju turške integritete.

Posledice novih razmer je prvi predvidel od avstrijsko-balkanskih političnih tradicij nedotaknjeni, v politično življenje monarhije od zunaj prišli homo novus, cesarski kancler Friedrich Ferdinand Beust, ki je po nastopu službe jeseni leta 1866 poskusil spremeniti polstoletno prakso prijateljstva do Turčije. Prvi znak nove smeri v balkanski politiki je bil, ko avstrijska diplomacija v letih 1866-67, v vprašanju turške vojaške evakuacije iz Srbije, ni podpirala sultana, ampak je s podpiranjem srbskih prizadevanj Porto silila k popuščanju. Ta prijateljska poteza do Srbije ni pomenila odstopa od politike ozemeljske integritete Turčije, saj je Beust istočasno nasprotoval načrtom administrativne združitve srbske kneževine in Bosne in Hercegovine pod turško suverenostjo. »Ali ostaneta ti pokrajini turški, ali postaneta avstrijski, tretje rešitve ne moremo sprejeti,«² je poudaril Beust v eni izmed instrukcij mladadi 1867: Čeprav je v novi vzhodni politiki izhajal iz načel ohranitve ozemeljske integritete osmanskega cesarstva in oviranja nastanka velike južnoslovanske države, je z liberalno reformno in gospodarsko politiko poskusil obogatiti to tradicionalno osnovno načelo. S tem je predvideval učinkovitejše pravno varstvo, predvsem pa izboljšanje materialnih razmer krščanskih podanikov v osmanskem cesarstvu. Namesto vsiljevanja pred tem mnogokrat neuspešnih politično-upravnih reform, je dal Beust prednost gospodarskim težnjam, predvsem izgraditvi prometnih infrastruktur, ki bi prispevala k razvoju trgovskega prometa. Od teh je pričakoval pospešeno pomeščenje slovanskega prebivalstva. Slabo stran programa je pomenila manjkajoča mednarodna garancija, kajti za izvedbo in kontrolo potrebnih notranjih reform v osmanskem cesarstvu ni bilo mogoče zagotoviti soglasja držav podpisnic.³

Do sprememb v vzhodni politiki monarhije ni prišlo samo zaradi spremenjene veljave posameznih sil v svetu. Dualistična sprememba v monarhiji je v obeh državnih polovicah pripeljala do nastanka parlamentarnih vlad. Posledica tega je bila, da so se oslabili notranji pogoji za nadaljevanje nespremenjene konzervativne vzhodne politike. V osnovi je sicer ostala absolutistična oblika zunanje politike: zunanje-politične cilje in konkretne ukrepe so določali minister zunanjih zadev, ki je bil odvisen od vladarjeve milosti, in krogi izven parlamentarne kontrole. Vendar je zdaj prišlo za delegacijami do nekakšne parlamentarne kontrole in dualizem je omogočil, da je vpliv obeh vodilnih narodov — s posredovanjem parlamentu odgovornega ministrskega predsednika — v oblikovanju zunanje-političnih usmeritev lahko prišel neposredno do izraza.

¹ Bernhard Unckel: Österreich und der Krimkrieg, Lübeck—Hamburg, 1969. Uta Bindreiter: Die diplomatischen und wirtschaftlichen Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und Rumänien 1875—78, Wien—Köln—Graz, 1976, str. 19—31. Grgur Jakšić-Vojislav Vučković: Spojna politika za vlade kneza Mihaila, Beograd, 1963, str. 19—35.

² Beust Prokesch-Ostenu, Dunaj 29. marca 1867. HHSStA Wien, MdA, PA XII, Türkei, Weisungen, Karton 90.

³ Heinrich Lutz: Österreich-Ungarn und die Gründung des Deutschen Reiches, Frankfurt/Main—Berlin—Wien, 1969, 94 passim.

Po letu 1867 nemško-avstrijski, liberalci, ki so prišli na vlado v Cislajtaniji, niso pokazali posebne aktivnosti v zvezi z vzhodnim vprašanjem, ker so njihovo, pozornost in zanimanje pritegnili dogodki v Nemčiji. Abstinenca v vzhodnem vprašanju je pomenila razumevanje Beustove koncepcije, ki je dajala prednost gospodarskim in trgovskim vidikom. Sicer pa so nemško-avstrijski liberalci imeli status quo na Balkanu za evropsko potrebo, videli so v njem protiteuž proti carizmu in slovanskim narodnim gibanjem in so se prizadeto zavzemali za ohranitev turške integritete.⁴

V nasprotju s tem so si v vzhodnem delu monarhije vladajoči madžarski liberalci zavestno in vztrajno prizadevali za vpliv na vzhodno politiko. V madžarski liberalni publicistiki so že od začetka 60. let vse bolj odločno prihajala do izraza spoznanja, da je zaradi zastarele družbene ureditve osmansko cesarstvo nesposobno za življenje in je njegov razpad le vprašanje časa. Krčevito zavzemanje za turško integriteto se jim je zdelo nezadostno, da bi preprečilo domnevano rusko ekspanzijo. Tovrstna ocena vzhodnega vprašanja je temeljila na spoznanju, da so nacionalne in emancipacijske težnje srbske in romunske kneževine ter ekspanzivna protiturška prizadevanja ruskega carsiva primerna osnova za morebitno zaveznitvo. Tudi z doslednega liberalnega stališča niso mogli dvomiti o upravičenosti in aktualnosti državnih tvorb na Balkanu. Zaskrbljenost za teritorialno integriteto večnacionalne Ogrske pa je zaustavljala njihovo naklonjenost do balkanskih nacionalnih sprememb. Nove države na Balkanu so jim bile sprejemljive z zgodovinskimi mejami, ne pa na etnični osnovi. To je pomenilo, da so izključevali državno združenje srbskih in romunskih kneževin in na Ogrskem živečih srbskih in romunskih sonarodnjakov. Kljub možnosti krepitve romunskega in srbskega separatizma so bili madžarski liberalci enotnega mnenja, da bi madžarskim interesom najbolj odgovarjal nastanek samostojnih, nacionalnih držav na Balkanu z ustavno ureditvijo, ker bi dosežek neodvisnosti lahko odpravil interesno skupnost z ekspanzivno carsko Rusijo. V tem procesu bi morala habsburska monarhija prevzeti vlogo zaščitnika nastajajočih neodvisnih balkanskih držav proti strah vzbujajoči ruski moči. Z madžarske strani so nenehno zahtevali narodno-liberalno revizijo enostranske turkofilske vzhodne politike. Posebej po Kraljevem gradu, v letih 1866—67, ko je bila monarhija izrinjena iz Italije in se ji je v osnovah omajala pozicija v Nemčiji, so z madžarske strani vse bolj glasno zahtevali, da se mora avstrijska diplomacija aktivirati na vzhodu in ne v nemških zadevah.⁵

Madžarskim prizadevanjem je dalo težo to, da je takratni ogrski ministrski predsednik Gyula Andrassy maksimalno izkoristil omejeno pravico do vmešavanja, ki jo je ministrskima predsednikoma obeh državnih polovic na področju zunanje politike dajal pogodbeni zakon. V številnih podrobnih vprašanjih je lahko dosegel, da so v vzhodni politiki interesi in želje vzhodne polovice, ki je bila geografsko bližja in bolj prizadeta, dobili prioriteto.⁶ Osnova njegovih balkanskih zamisli je bila Srbija. Z voditelji Srbije je imel Andrassy najprej stike sam, potem pa po zaupniku Benjáminu Kállayú, in je bil pripravljen (v nasprotju z mnenjem zunanjega ministra Beusta) ob ohranitvi turške nadoblasti sprejeti administrativno združenje srbske države ter Bosne in Hercegovine.⁷

O pogajanjih Andrassyja s srbskimi politikami v letu 1867 in o njegovi politiki do kneževine Srbije ob koncu 60. let je v novejših jugoslovanskih študijah na splošno sprejeto mnenje, da so bili njegovi prijateljski koraki do Srbije pravzaprav varljivi manevri, ki jih je naročil Beust, da bi preprečil protiturško osvobodilno vojno, oziroma da se je stališče madžarskega ministrskega predsednika samo v odtenkih raz-

⁴ István Dlószegi: Nemzet, dinasztia, külpolitika, Budapest, 1979, 128 passim.

⁵ Glej Pesti Napló, 1867. január 10, 16, 26; március 15.

⁶ Beust Eduardu Herbstu, januar 1870. HHStA Wien, MdA, Adm. Reg. F. 33/5.

⁷ Eduard Wertheimer: Graf Julius Andrassy — sein Leben und seine Zeit, Stuttgart, 1910, Bd. I., str. 457—461.

likovalo od zamisli ekspanzivnih vojaških krogov.⁸ Po našem mnenju nudijo madžarsko-srbske razprave, ki so potekale po pogodbi, možnost za odtenčno interpretacijo, če jih analiziramo v takratnih mednarodnih in vsedravnih povezavah. Preprečiti oborožen konflikt na Balkanu in nacionalne upore v Turčiji je bil namen tako madžarskega ministrskega predsednika Andrásyja kot skupnega zunanjega ministra Beusta. Beust in Andrásy sta hotela preprečiti, da bi prišlo do sprememb na Balkanu z oboroženim revolucionarnim bojem. Beustova vzhodna politika in Andrásyjevi koncepti pa so si bili podobni samo v presoji izhodiščnega položaja, glede sredstev in končnih namenov pa so se močno razlikovali. Ministru za zunanje zadeve niso bile tuje misli na sodelovanje z Rusijo in delitev Balkana med obe cesarstvi, madžarski ministrski predsednik pa se je zavzemal za ustanovitev protiruske evropske liberalne koalicije. Če bi se taka zveza posrečila, je imel v programu vojaško konfrontacijo z Rusijo; prišlo naj bi do obnove Poljske in do nacionalne preureditve na Balkanu pod pokroviteljstvom habsburške monarhije. V tej zvezi je podpirala Ogrska srbske težnje po Bosni, da bi med vojno z Rusijo nevtralizirala kneževino Srbijo ali jo morebiti celo pridobila za zaveznika.

To Andrásyjevo srbofilsko stališče pa ni izviralo samo iz zunanje-političnih razmišljanj, ampak v prvi vrsti iz aktualnih notranjih potreb. Stališče proti aneksiji je bilo v tesni korelaciji z utrditvijo dualističnega sistema, katerega občutljivo ravnotežje — po Andrásyjevem mnenju — ne bi preneslo večjih premaknitvev v etničnih razmerah znotraj monarhije. Kljub temu je Andrásy menil, da je glede na dva pomembna notranje-politična dejavnika potrebna minimalna sprememba južno-vzhodne meje monarhije, pridobitev tako imenovane Turške Hrvatske, ki je obsegala približno tretjino Bosne. Z ene strani bi deloma rad ustregel ponovnim zahtevam hrvaškega sabora po obnovi teritorialne integritete troedinega kraljestva v smislu hrvaškega državnega prava. Z druge strani bi rad zadovoljil strateškim zahtevam vojaške birokracije po razširitvi zaledja ozke dalmatinske obale. Kljub vsemu je bila ta koncepcija defenzivnega značaja in je v vsedravnih povezavi služila dvojni funkciji. Po oddelitvi Turške Hrvatske bi bila vloga združitve Srbije in Bosne ta, da bi zožila možnosti različnih nacionalnih in vojaških krogov v monarhiji, ki so se zavzemali za ekspanzijo na Balkan. Podpora srbske kneževine kot nosilke ekskluzivnega srbskega nacionalizma je bila hkrati usmerjena proti integracijskim tendencam hrvaškega jugoslovanstva, da bi tako znotraj kot izven monarhije ovirala večjo južnoslovansko združitve. Z aktualnega zunanje-političnega aspekta je bil smisel srbsko-bosanske združitve v tem, da oteži rusko-avstrijsko sodelovanje v konservativno-monarhičnem duhu in razdelitev balkanskega ozemlja.

Kljub prizadevni madžarski aktivnosti so zagovorniki nespremenjenega nadaljevanja politike turške integritete v diplomatskem zboru ohranili svoje pozicije neokrnjene. Najuglednejši turških prijateljev, že več kot dve desetletji poslanik v Carigradu, grof Prokesch-Osten je kot prej opravljal svoje naloge. Prokesch že od začetka ni odobral Beustove previdne reformne politike, kasneje pa je odločno nasprotoval pobudam madžarskih svobodomiselcev, da bi uvedli narodno-liberalno balkansko politiko.⁹

Pri prikazu zunanje-političnih izjav ne smemo izpustiti mnenja vojaških krogov. Splošno je znano, da je bilo razširjenje meje na jugovzhodu za okrepitev dalmatinske obale stara zahteva vojaških krogov. Po dualistični pogodbi je nekaj generalov

⁸ V op. 1 cit. Jakšić-Vučković, str. 350—352. Vasilije Krestić: Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine, Beograd, 1969, str. 366—368. Nikola Petrović: Der österreichisch-ungarische Ausgleich und die orientalische Frage, v zborniku Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867, Bratislava, 1971, str. 195—215. Andrija Radenić (red.): Dnevnik Benjamina Kállaya, Novi Sad—Beograd, 1976, str. XVIII.

⁹ Prokesch-Osten Beustu, Carigrad, 27. oktobra 1868. HHStA Wien, MdA, PA XII, Türkei Varia, Karton 93. — V privatnem pismu se je Prokesch-Osten o ogrski vzhodni politiki takole izrazil: »Rad bi posvaril pred iluzijo, ki se mi zdi razširjena v Pešti, namreč, da bi mogli privleči Romunijo in Srbijo k sebi. Obe deželi, če dobita neodvisnost, imata željo, rasti na naše stroške. Ne, oni se ne nagibajo k nam, ampak naši Romuni in Jugoslovani se morebiti že zdaj nagibajo k njim in bi se, potem še bolj odločno nagibali k njim. Šele ko bodo dosegli obseg, ki ga bodo imenovali svoje naravne meje, bosta morebiti Romunija in Srbija iskali oporo v tem, kar se bo tedaj imenovala Avstrija, oporo proti prijateljem, s katerih pomočjo so nas oropali.«

med prebivalci Dalmacije, Hrvaške in Vojne krajine (pogosto pod zavetjem vladarjeve kabinetne pisarne) širilo intenzivno propagando za pridobitev Bosne in Hercegovine in poskušalo pridobiti različne južnoslovanske politične skupine, na primer hrvaško narodno stranko.¹⁰

Previdne politične reforme na Ballhausplatzu, posebna politika, Ogrske proti Srbiji, brezpogojno turkofilstvo na carigradskem poslaništvu, pojavi ekspanzionizma, med generali — to so bile glavne tendence vzhodne politike habsburške monarhije po pogodbi. Slikovito prikazano: pisana paleta z odtenki različnih, odstopajočih barv.

Sedaj, ko smo pregledali razvoj političnih smernic do Balkana, pogledjmo, kakšen odnos je imel Felix Kanitz do notranjih in zunanjepolitičnih sprememb. Kot znanstvenik se je izogibal dnevne politike, vendar po nanovo pregledanih virih in nekaterih njegovih pripombah lahko jasno orišemo njegove politične nazore. Iz starejše literature je že razvidno, da Kanitz med leti 1865—67 — ko je bilo na dnevnem redu vprašanje notranjih sprememb v monarhiji, — ni odobral avstrijsko-madžarske pogodbe v škodo Slovanov. Naklonjen je bil tistim političnim smerem, ki bi namesto dualizma želele tako imenovani federalizem deželnih skupin.¹¹ Po pogodbi ga je liberalna in nemško-nacionalna usmerjenost ovirala, da bi se pridružil heterogeni federalistični opoziciji, v kateri so gospodovale konzervativne aristokratske skupine. Kljub začetni rezervi se je Kanitz kmalu sprijaznil z nemško-madžarsko hegemonijo v dualizmu. Pri tem je imelo pomembno vlogo prosrbsko avstrijsko stališče okrog leta 1867 v trdnjavskem vprašanju. Leto pozneje (1868) je v monografiji o Srbiji poudarjal ta dogodek kot pomemben preobrat v avstrijski vzhodni politiki.¹² Kot dober opazovalec je hitro ugotovil¹³ da spodbuja srbofilsko zunanjepolitično smer peštanska vlada. Kanitzovo osebno prepričanje je bila misel na kulturni dvig in osvoboditev južnih Slovanov izpod Turkov. Balkanski program madžarskih liberalcev, ki so bili za odvrnitev od enostranskega turkofilstva, priznanje državne neodvisnosti balkanskih narodov in za avstro-ogrsko monarhijo kot zaščitnico novih državnih tvorb, njegovim predstavam ni bil tuj. Istočasno je opazil, da lahko nudi tovrstni politični kurz obetajočo perspektivo njegovi osebni uveljavitvi in uresničevanju načrtov pri raziskovanju Balkana. Opazil je tudi osebno spremembo na položaju generalnega konzula monarhije v Beogradu, ki so ga sodobniki ocenjevali kot povečan vpliv madžarske vlade v balkanskih zadevah. Aprila 1868 na vodilno mesto beogradskega predstavništva monarhije niso imenovali osebe s končano konzularno akademijo, ampak zaupnika madžarske vlade Benjámina Kállaya, ki sicer ni bil poklicen diplomat, so ga pa doma smatrali za poznavalca slovanskih vprašanj na Balkanu. Kot je razvidno iz Kállayevega dnevnika, ki ga je pisal med bivanjem v Beogradu, se je od poletja 1868 večkrat pogovarjal s Kanitzom o srbskih zadevah in o razvoju narodnega gibanja v Bolgariji. Spodbudnik srečanj je bil po vsej verjetnosti Kanitz. Na njegov predlog sta že septembra 1868 skupaj prepotovala srbsko-bolgarska obmejna področja.¹³ Stike Kanitza z glavnim konzulom v Beogradu je pospeševala okoliščina, da, kljub pričakovanju od zunanjega ministrstva na Dunaju ni dobil podpore za nadaljnja raziskovanja na Balkanu. Zato je aprila 1869 prošil za Kállayevo posredovanje, da bi mu madžarska vlada dala 5000—6000 gld letne subvencije, da bi dokončal opis geografskih in etničnih razmer v Bosni in Hercegovini. Ponudba Kanitza kaže na značilno dvojnost. Čeprav ga zanimanje bolj vleče k raziskovanju bolgarskih razmer, vidi pričakovano materialno podporo bolj zajamčeno z zanimanjem za domnevne zunanjepolitične strateške objekte. Kállay je podprl Kanitza, tudi pristojni madžarski minister József Eötvös je bil blagohotno naklonjen, vendar pa Kanitz subvencije ni dobil.¹⁴

¹⁰ Wagner Beustu, Zadar 8. avgusta 1869. HHStA Wien, MdA, PA Interna, Karton 129.

¹¹ Zoran Konstantinović: Deutsche Reisebeschreibungen über Serbien und Montenegro, München, 1960, str. 106—107.

¹² Felix Kanitz: Serbien, Leipzig, 1868, str. 8.

¹³ MOL Budapest, P 344 Kállay hagyaték, Belgrádi napló, 1868. június 17, 1868 szeptember 12—19.

¹⁴ Prav tam 1869. május 18—20.

Zunanje ministrstvo je začelo uporabljati Kanitzeve usluge oktobra 1870. Menimo, da ta datum govori zase. Smo v letu prusko-francoske vojne, po Sedanu, ko je večina odgovornih tudi v habsburški monarhiji spoznala, da se nastanku nemške enotnosti ni mogoče izogniti in da se s tem tudi dokončno zaključuje poslanstvo habsburške monarhije v Nemčiji ter da ostaja za zunanjepolitično aktivnost edina možnost le na vzhodu. V ministrstvu za zunanje zadeve se tokrat niso več upirali ponovni Kanitzevi ponudbi. Znanstvenik-geograf je tokrat — s pravilnim zgodovinskim občutkom — izbral pravi trenutek in vložil memorandum z načrtom znanstvene raziskave in opisa Bosne in Hercegovine ter Stare Srbije. Cilj raziskovalne poti je utemeljil s tem, da »bi rad dal najbolj objektivni opis socialno-političnih razmer prebivalstva, delovanja vlade, položaja cerkve, kmetijstva in trgovine, da bi s čim bolj natančno pripravo statističnih podatkov pomagal tržnemu razvoju, da bi seznanjal z zgodovino prebujajočih se narodov na tem ozemlju tako v političnem kot narodnem smislu.«¹⁵ Kot razlog za raziskovalno delo je Kanitz poudarjal gospodarsko korist monarhije. Okupacije ali aneksije, ki sta bili že takrat ponavljajoči se gesli z Bosno se ukvarjajočih spomenic, ne omenja. Po njegovem mnenju je imela monarhija na tem ozemlju izključno gospodarsko-trgovske interese ter kulturno posredovalne naloge.¹⁶ Njen cilj je odkriti in izrabit bogate naravne viře na tem območju in zagotoviti trg za avstrijske industrijske izdelke. V zvezi s tem je opozarjal na množičen dotok blaga iz Anglije, Francije in Porenja, kar izredno ovira prodajo avstrijskih izdelkov.¹⁶

Način angažiranja Kanitza za eksperta kaže delovanje mehanizma zunanjepolitičnih odločitev v zadnjem letu Beustovega službovanja. Odločil je sam Beust, s ciljem Kanitzovega raziskovanja pa je seznanil samo madžarskega ministrskega predsednika, avstrijskega pa ne. Andrassy je bil pripravljen, da od Kanitzeve letne subvencije 6000 gld 30 % pokrije madžarska vlada. Zahteval je le, da se o dosežkih obvesti tudi madžarska vlada.¹⁷ Čeprav je bila to nepomembna zadeva, pa je le zelo značilna za zadnje obdobje Beustovega uradnega delovanja, ko je minister za zunanje zadeve o vseh vprašanih balkanske politike iskal soglasje z madžarskim ministrskim predsednikom.

Ministrstvo za zunanje zadeve je za Kanitza pripravilo natančen »vozni red« izvršitve raziskovalne naloge. Že jeseni 1870 se je moral lotiti raziskave obmejnih južnosrbskih območij. Za leto 1871 so predpisali prepotovanje in opis novopazarskega sandžaka in Hercegovine. Za leti 1872—73 pa so načrtovali potovanje v Bosno in njen opis. Za Kanitzev znanstveni značaj je značilno, da je zavrnil vsakršno vmešavanje v strokovne zadeve, v svobodo in objektivnost znanstvenih raziskav in se ni dal podrediti nobenim političnim interesom. V eni izmed Beustovih not preberemo o Kanitzevih pogojih, da »si pridržuje popolno svobodo, da bo razmere v obiskanih deželah osvetlil z objektivno resnico, je pa pripravljen med študijskim potovanjem upoštevati morebitne specifične želje vlade.«¹⁸

Glede specifičnih želja vlade se je moral Kanitz obvezati, da bo diplomatska predstavništva monarhije naknadno informiral o monarhiji škodljivih narodnih gibanjih in o njihovih aspiracijah, z druge strani pa, da bo s strokovnim mnenjem pomagal vladi pri pripravi zunanjepolitičnih ukrepov. Na podlagi tega se samo-umevno zastavi vprašanje: kakšne informacije je posredoval Kanitz cesarski in kraljevski vladi, oziroma kako so te vplivale na zunanjepolitične odločitve?

Kanitz se je na pooblastilo ministrstva za zunanje zadeve jeseni 1870 odpravil na prvo pot. Podrobnosti o potovanju so znane, saj v svoji knjigi Donau—Bulgarien natančno poroča o tem, čeprav o naročniku in cilju potovanja sramežljivo molči. Njegova naloga je bila tokrat, da pripravi v okolici Niša topografske posnetke za

¹⁵ HHStA MdA, Informationsbüro 1557/1870.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Andrassy Beustu, Buda 20. novembra 1870. Prav tam.

¹⁸ Beust Andrassyju, Wien 22. oktobra 1870. Prav tam.

pospešenje pripravljanih del za balkansko železnico. Turške oblasti so ga kot državi nevarno osebo prijele, zapolnile njegove papirje in na koncu izgnale.¹⁹ Felix Kanitz je spomladi leta 1871 za ministrstvo zunanjih zadev v obsežni študiji prikazal potek grško-bolgarskega cerkvenega spora.²⁰ V smislu prvotnih pooblastil bi moral Kanitz ministrstvo za zunanje zadeve seznaniti z negativnimi narodnimi aspiracijami, v oddanem elaboratu pa je storil ravno narobe. Poročilo je logično zastavljen obrambni govor o nujnosti priznanja samostojne bolgarske narodne cerkve. Po zgodovinskem in cerkvenozgodovinskem uvodu se podrobno ukvarja s socialnimi in nacionalnimi vidiki cerkvenega spora. Opozarja, da je bil glavni cilj grškega patriarhata pogrčevanje in odstranjevanje domačinov iz višjih bolgarskih cerkvenih služb. Z naštetimi primeri dokazuje, da višji grški kler obremenjuje večja odgovornost zaradi nazadovanja bolgarskih množic, kot korumpirano turško upravo. V razliko od evropskih cerkva, ki so imele izredno vlogo v ljudski prosveti, so materialno bazo grške cerkve pogoltnile razkošne cerkvene stavbe, hkrati pa so bile šole v izredno zanemarjenem stanju. Obstojče maloštevilne šole so bile predmet raznarodovanja in pogrčevanja Bolgarov. Kot prosvetljenega znanstvenika so ga izredno razburili barbarski načini raznarodovanja in podatek, da je dal trnovski grški metropolit sežgati nenadomestljivo zbirko starobolgarskih zgodovinskih virov, da bi na ta način uničil dokaze srednjeveške politične in kulturne neodvisnosti Bolgarov od Bizanca. Najzanimivejši del v elaboratu, s katerim bi se lahko pohvalili tudi poklicni diplomati, je podrobna analiza zapletenih mednarodnih problemov okrog bolgarskega cerkvenega vprašanja. Analizo začne z uvodom o mogočih posledicah francoskega poraza v vojni s Prusijo za Balkan. V cerkvenem oziru je pomenil padec Napoleona III. končni propad načrta bolgarske cerkvene unije z Rimom, ki naj bi bila uresničena pod pokroviteljstvom drugega cesarstva. Anglija je bila od vsega začetka ena najdoslednejših nasprotnic bolgarske unije s katoliško cerkvijo. Kanitz je zelo dobro videl ozko zvezo med francoskim položajem v Egiptu, ki je bil dosežen z gradnjo sueškega prekopa, in angleškim odporom do bolgarske unije. Anglija se ni hotela sprijazniti s tem, da bi si Napoleon III. ustvaril ključno postojanko še v Bolgariji in spraval pod francoski vpliv še najbližje, zaledje črnomorskih ožin. Zdaj, ko je nevarnosti, da bi se Francozi polastili Bolgarije, konec, je menil Kanitz, je treba v do- glednem času računati na spremembo angleške vzhodne politike v slovansko smer. S to ugotovitvijo je bil Kanitz verjetno med prvimi, ki so spoznali naraščajoči vpliv angleških liberalcev na britansko vzhodno politiko. Kanitz je videl, da se tradicio- nalna britanska obramba turške integritete umika v ozadje, in je opozarjal, da na- staja kot enakopravna alternativa stari smeri misel na ustanovitev samostojnih krščanskih držav na Balkanu. Pri oceni spreminjanja angleških stališč Kanitz ni izhajal samo iz političnih premislekov, temveč je jasno videl tudi njihove gospo- darske komponente: po njegovem mnenju je bila angleška trgovina zainteresirana za ustanovitev samostojnih držav, ker bi te obetale boljše možnosti za investicije in izvoz kot močno zadolžena Turčija.

V elaboratu je na izpostavljenem mestu seveda tudi analiza avstrijsko-ruskih odnosov. Kanitzu je bilo jasno, da je carizem nasprotoval bolgarsko-katoliški uniji, ki bi spadala pod francoski protektorat. Prisiljen odnos do ustanovitve narodne pravoslavne cerkve v Bolgariji je razlagal s stalno rusko težnjo po pridobitvi mor- skih ožin. Ker pomeni ustanovitev samostojne narodne cerkve v Bolgariji prvo stop- nico v smeri bolgarske državne neodvisnosti, je carizem ne podpira, ker bi ji samo- stojnost Bolgarije zaprla pot v Carigrad. Po Kanitzu se je sedaj za avstrijsko vzhodno politiko odprla velika možnost in ugoden čas, da lahko brez pridržkov in obotavljanja uveljavi svoj vpliv za narodno cerkev. V diskusijah o teritorialni raz- širitvi narodne cerkve zavzema stališče, da je v interesu Avstrije ustanovitev cer-

¹⁹ Felix Kanitz: *Donau—Bulgarien und der Balkan*, Leipzig, 1875, Bd. I., str. 158—159.

²⁰ HHStA Wien, MdA, PA XII, Türkei Varia, Karton 99, »Die griechisch-bulgarische Kirchenfrage und ihre religiös-politische Bedeutung für die Pforte, Rom, Frankreich, England, Russland und speciell für Österreich-Ungarn« Dunaj, februar 1871.

kvne pokrajine, ki bi zajela ves etnikum Bolgarije, ker bi iz te ob spodnji Donavi lahko nastala nova, močna in za samostojno življenje sposobna država. Bil je za čim širšo cerkveno in šolsko avtonomijo, da bi Bolgari po mirni poti prišli do države, kar bi lahko prekrižalo panhelenske načrte, pa tudi oviralo vsakovrstna prizadevanja za slovansko unifikacijo in hegemonijo.

Kanitz je julija 1871 oddal novo poročilo o položaju donavskega vilajeta. V njem je ponovil razloge za bolgarsko narodno cerkev ter se ukvarjal predvsem s trgovsko-političnimi vprašanji.²¹ Z obžalovanjem je ugotovil, da je po odstitvi Midhat paše, ki je uvajal pomembne reforme, pa je moral oditi na ruski pritisk; na področju državne uprave in prometa opaziti nazadovanja. V celoti se je zaustavila gradnja poti, ki bi povezovala donavska pristanišča s Tracijo in Makedonijo; močno je zastala gradnja železniške proge. To je bilo posebej negativno za avstrijsko trgovino. Kanitz je opozoril na to, da zaradi pomanjkanja suhozemskih prometnih zvez avstrijsko trgovstvo na jugu Balkana ne more konkurirati z angleškimi in francoskimi izdelki, ki jih prepeljejo po morju.

Kanitz se je ustavil tudi pri notranjih težavah bolgarske družbe ter nakazal odnos nekaterih slojev do narodnega gibanja: Bogati kmečki čorbadžijski trgovski sloj je bil po njegovem mnenju manj zavzet za propagando neodvisnosti, saj je bil deležen pomembnih privilegijev, ker je podkupoval korumpirane turške uradnike. Po njegovem mnenju bi se na agitacijo mladobolgarskih odborov iz Bukarešte in Brajle lotil vstaje le del Bolgarov. Splošno vstajo bi lahko pričakovali samo, če bi katera sosednjih velesil — Avstrija ali Rusija — neposredno sprožila vojno proti Turčiji.

Podporo za morebitno avstrijsko intervencijo bi bilo mogoče pričakovati samo od trgovskega meščanstva in razgledanih izobražencev iz mest ob Donavi. Večina prebivalcev kljub rusko-turškemu bližanju v začetku 70. let in ruskemu obotavljanju v cerkvenem vprašanju pričakuje osvoboditve le od severa. Na koncu je opisal še bolgarsko-srbske odnose in ugotovil, da ob razvoju svoje nacionalne zavesti in zaradi ustanovitve samostojne narodne cerkve Bolgari Srbije ne smatrajo več za pokrovitelja. Če bi prišlo do protiturskega sodelovanja med obema narodoma, cilj Bolgarov ne bi bila več unija s Srbijo, ampak samostojna država.

To so uradni akti ministrstvu, ki kažejo na strokovno dejavnost Kanitza kot eksperta. Vsi so iz leta 1871. O poznejšem zunanje-političnem delovanju Kanitza ni drugih pismenih sledov kot skrbno ohranjena potrdila o prevzemu polletnih subvencij.²² Manjkajoča pismena poročila ne pomenijo, da so se njegovi stiki z ministrstvom za zunanje zadeve pretrgali. Pismenih poročil ni, ker je bil pod vodstvom novega ministra (novembra 1871) spremenjen uradovalni način. Madžarski aristokrat Gyula Andrassy je dal prednost ustnim referatom in se je velikopotezno odpovedal pismenim poročilom. Tako se je lahko zgodilo, da je Andrassyjev naslednik na čelu ogrske vlade Menyhért Lónyai zaradi neoddanih poročil grozil Kanitzu s prekinitvijo subvencije in ga je moral Andrassy osebno vzeti v zaščito.²³

Andrassy je peštanski vladi sporočil, da ga je Kanitz ustno tako obsežno seznanil z zamislivi svojega velikega dela o Bolgariji, da ni dvoma o njegovi znanstveni in politični pomembnosti.²⁴

Čeprav so v ministrstvu za zunanje zadeve v pogodbi, sklenjeni pred poldrugim letom, predpisali natančno znanstveno poročilo o Bosni in Hercegovini, ne pa o Bolgariji, je imel Andrassy razlog za to, da se prvotnih pogojev ni krčevito držal. Andrassy se je kot zunanji minister le z obotavljanjem pridružil v Bosno usmerjeni, ekspanzionistični politiki, zato je ves problem kolikor mogoče odlagal in ni bil za-

²¹ Kanitz Orczyju, Trenčevica 6. julija 1871. HHSa Wien, MdA, PA XII. Türkei Varia, Karton 99.

²² HHSa Wien, MdA, Informationsbüro, 140/1872, 165/1872, 490/1872, 140/1873, 202/1873, 412/1873, 462/1873, 43/1874.

²³ Lónyai Andrassyju, Buda 7. marca 1872, oziroma 30. junija 1872. HHSa Wien, MdA, Informationsbüro, 491/1872, 545/1872.

²⁴ Andrassy Lónyayju, Wien 14. junija 1872. HHSa Wien, MdA Informationsbüro 491/1872.

interesiran za to, da bi z obsežnim znanstvenim delom, finansiranim od njegovega ministrstva, prišli obe pokrajini v središče pozornosti.²⁵

Za zaključek poskusimo dati odgovor na vprašanje, koliko je ekspertna dejavnost Kanitza vplivala na vzhodno politiko monarhije. Pripravo važnih odločitev bi bilo težko pripisati njegovemu imenu. S svojimi opisi je vsaj seznanil zunanjepolitični aparat z obstojem in smotri bolgarskega narodnega gibanja. Po vsej verjetnosti je tudi zaradi Kanitzevih argumentov avstrijska diplomacija med prvimi priznala odcepitev bolgarske cerkve od grškega patriarhata. Treba je pripomniti, da je madžarsko ministrstvo že leta 1871, ministrstvo za zunanje zadeve pa leta 1872 na Kanitzu, zelo podoben način obravnavalo načrt za vzgojo bolgarskih duhovnikov in in učiteljev v monarhiji.²⁶ Tudi ni moglo biti slučajno, da je strateško, pomembnost bolgarskega vprašanja prvi predvidel Kállay, glavni konzul v Beogradu, ki je imel tesne stike s Kanitzem. Kanitz je videl v osamosvojeni Bolgariji oviro za rusko ekspanzijo proti Carigradu, pa tudi proti tež Srbiji, če bi si ta izbrala rusko zavezništvo. Kállay je med drugim tudi predlagal, da bi bilo treba okrepiti poglavarja bolgarske cerkve s takšnimi državnopravnimi pravicami, kot so jih imeli črnogorski vladiknezi.²⁷ Vse to lahko ocenimo kot predhodnično bolgarocentrične zunanje politike, ki je bila, od srede 80. let do konca I. svetovne vojne aksiom balkanske politike monarhije.

Prevedla Magda Horváth

Zusammenfassung

FELIX KANITZ UND DIE UMORIENTIERUNG IN DER BALKANPOLITIK DER HABSBURGER-MONARCHIE NACH DEM AUSGLEICH

Imre Röss

Nach der dualistischen Umgestaltung der Habsburgen-Monarchie erfolgte auch die Modifizierung der einseitig türkenfreundlichen Balkanpolitik Österreich-Ungarns. Einerseits wollten die in der östlichen Reichshälfte an die Regierungsmacht gelangten ungarischen Liberalen, das Fürstentum Serbien, durch eine Sonderpolitik mit beschränkten territorialen Zugeständnissen in Bosnien, an die Monarchie binden. Andererseits versuchte die offizielle Außenpolitik durch die Intensivierung des Handelsverkehrs die ökonomisch-kommerzielle Vormachtstellung der Monarchie am Balkan zu etablieren. Für die erfolgreiche wirtschaftliche Erschließung und politische Beeinflussung der Balkan-Halbinsel waren verlässliche geographische, statistische und ethnographische Angaben nötig. Deshalb wurde der bekannte Geograph Felix Kanitz im Jahre 1870 vom k. u. k. Außenministerium als Balkan-Experte verpflichtet. Während seiner Expertentätigkeit widmete sich Kanitz fast ausschließlich der Entwicklung der bulgarischen nationalen Bewegung. In seinen Expertisen trat er für die Errichtung der selbständigen bulgarischen Nationalkirche und für die Vereinigung des gesamten bulgarischen Ethnikums ein. Er vertrat die Auffassung, daß das zukünftige selbständige Bulgarien imstande sein wird, sowohl die panhellenistischen Pläne als auch die panslawisch-unitarischen Bestrebungen zu vereiteln. Diese Vorstellungen von Kanitz trugen zur Entfaltung des bulgarozentrischen außenpolitischen Kurses bei, der von der Mitte der 1880-er Jahre ein Axiom der Balkanpolitik der Monarchie bildete.

²⁵ István Diószegi: Andrassy indulása és megtorpanása Történelmi Szemle 19 (1976), str. 9–12 passim.

²⁶ MOL Budapest, K 26, Magyar Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1871. június 22.

Ludolf Andrassyju, Carigrad 8. marca 1872. HHStA Wien, MdA, PA XII, Berichte, Karton 100.

²⁷ Kállay Andrassyju, Beograd, 21. decembra 1872. HHStA Wien, MdA, PA XXXVIII, Konsulate Kar-

O ČEM SMO PISALI...

... pred tremi desetletji?

»Trdni torej niso niti bibliografski podatki, niti povzetki vsebine. Našemu človeku more služiti delo le kot obvestilo, kje je kdo pisal o kakem vprašanju (še to ne vselej točno), da si potem to delo lahko poišče. Za to bi seveda zadoščala tudi mnogo, mnogo skromnejša publikacija: Prav tako bi mnogo skromnejša publikacija izpolnila tudi to, kar more dati knjiga tujcu: podatke o naših zgodovinarjih in o krogu njihovega dela. V nobenem primeru namreč delo ne izpolnjuje naloge, ki bi jo pri drugačni izdaji morda moglo; namreč da bi obveščalo naših jezikov neveščega tujca o stališčih naših zgodovinarjev o raznih pomembnejših vprašanjih in o značaju zgodovinskega dela pri nas v desetletju po osvoboditvi. Pač pa knjiga prepričljivo dokazuje, da se pri takšnem delu ne more in ne sme improvizirati niti pri razporejanju gradiva niti pri izbiri sodelavcev.« (Bogo Grafenauer: ocena knjige Dix années d'historiographie Yougoslave 1945—1955, Ten Years of Yugoslav Historiography 1945—1955, ZČ 1956—57, str. 336)

... pred dvema desetletjema?

»Urbar za Prem iz leta 1498 pozna posebno, drugod neznano institucijo, ki jo označuje z izrazom Rit(t)ershuebe. Javnosti je to institucijo prvi odkril J. Kelemina, ki pa je stvar le mimogrede omenil v prilogah k svojim Staroslovenskim pravadam. V nadvse skopem komentarju pravi, da »posle, ki jih imajo vršiti kmečki vitezi, opravljajo drugod kosezi«. Obširneje obravnava viteške kmetije izdajatelj urbarja M. Kos, ki povzema osnovno misel Kelemine in zato trdi, da gre pri teh kmetijah »za posestva, ki so bila od starine last kosezov«. To razlago je brez pridržkov sprejel tudi B. Grafenauer. Značilnosti viteških kmetij so, da njihovi imetniki plačujejo sorazmerno nizke dajatve in so največkrat prosti tlake, zato pa so dolžni nositi v deželi na Krasu pisma, zadevajoča deželnega gospoda, kamor jih pošlje oskrbnik, a najdalje do Ljubljane, ter iti, ko se naj kdo sodi, po krvnega sodnika in rablja ter peljati jetnike v grad. Vse te značilnosti pa še niso zadosten razlog za enačenje viteških kmetij s koseščinami.« (Samo Pahor: Rit(t)ershuebe, ZČ 1965—1966, str. 149)

»Govoriti podrobneje in točneje o obsegu migracij iz Dalmacije v Italijo in posebej v Marke ter o številu doseljencev slovanskega izvora, je za enkrat nemogoče. Ne samo zavoljo tega, ker smo s proučevanjem virov za to problematiko šele na začetkih, marveč tudi zavoljo tega, ker se mnogi označujejo samo kot Slovan brez navedbe kraja ali pa so celo tudi brez te oznake in moremo slovanski izvor določati samo po imenih, vzdevkih in priimkih. Vendar na splošno moremo reči, da število izseljencev iz Dalmacije v Italijo in tudi v Markah ni bilo majhno. To sodimo na osnovi dejstva, da so se mnogokje v mestih, kastelih in vaseh ustvarile močne slovanske kolonije in so Slovani tvorili v njih kar visok odstotek prebivalstva.« (Ferdo Gestrin, Migracije iz Dalmacije v Italijo v 15. in 16. stoletju, ZČ 1976, str. 274)

* * *

To, in še mnogo podobno zanimivega branja lahko poiščete v starejših letnikih Zgodovinskega časopisa, ki so na voljo na upravi ZČ.